

ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

О. Гуржій
Володимир Іванович Милько
І. А. Коляда
Іван Скоропадський
Серія «Знамениті українці»

Текст предоставлен правообладателем
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=5019908
Іван Скоропадський: Фоліо; Харків; 2009
ISBN 978-966-03-4663-5

Аннотация

Не зі своєї волі став гетьманом, але ставши на чолі пошматованої, колись великої, а на той час позбавленої державності країни, на чолі враженого розбратом народу, Скоропадський намагався зробити неможливе, аби якось урятувати цей народ від остаточного винищення і зберегти його від цілковитого приниження.

Содержание

Герб роду Скоропадських	4
Родовід. Роки кар'єрного зростання	8
Від полкового писаря до полковника	15
Довірена особа гетьмана І. Мазепи	23
Антимосковське повстання І. Мазепи та І.	31
Скоропадський	
Обрання на гетьманство	34
Кінець ознакомительного фрагмента.	37

І. А. Коляда, Олександр Гуржий, Вадим Милько Іван Скоропадський

Нашим батькам присвячуємо

Герб роду Скоропадських

Родова символіка української шляхти, за незначним винятком, була запозичена з польської геральдичної традиції і не мала історико-правового обґрунтування (лише окремі представники українського дворянства діставали герби від російських самодержців). Вона з великими труднощами затверджувалася царськими урядовими установами.

Герб Скоропадських, що склався на початку XVIII ст., не став винятком із цього правила, хоча його зображення містилося на вівтарі церкви Гамаліївського монастиря (Глухівський повіт), у церкві Йоанна Предтечі (м. Стародуб), на особистих речах та предметах обох гілок цього роду.

Коли 1785 р. Катерина II видала «Жалувану грамоту», якою санкціонувала запис української старшини до дворянських родовідних книг, Скоропадські спробували офіційно закріпити й власний герб. У книзі В. Лукомського й

В. Модзалевського «Малороссийский гербовник» подано докладний його опис: «На тлі киреї розташовано щит, на лівій, срібній половині якого запорозький козак у червоному одязі тримає самопал, а на правій, червоній половині розміщено родову емблему Скоропадських – три перехрещені стріли вістрям униз, пов'язані золотою стрічкою. Щит підтримують двоє срібних коней, а згори його увінчує нашоломник із трьома страусовими пір'їнами: середньою (червоною) та двома крайніми (срібними). Герб прикрашає червона кирея, підбита соболями й увінчана червоною гетьманською шапкою з соболевою обшивкою, що має аграф із перлини та двох срібних пір'їн. Латинський девіз “Об'єднує перших” написано червоними літерами на срібній стрічці».

У статті Р. Климкевича «Герби і рід Скоропадських» подано таку інтерпретацію символіки цього родового знака: «Символіка цього герба й гарна, й є виразною. Червона барва гербового поля означає кров, пролиту за батьківщину, вона означає теж силу і владу. Гербове титло – три стріли – символізують у геральдиці швидкість, звинність та нахил предків до заглиблення в незнані сфери духу й науки. Срібна барва є виразом мудрості, чистоти і непереможності. Блакитна барва – це ознака вірності, постійності й відданості. Сполука срібної та червоної барв – першої для гербового титла, а другої для щитового поля – символізує в лицарській геральдиці сміливість.

Герб Скоропадських – це зразковий витвір чисто

української геральдичної культури козацьких часів».

Герб, як і решту геральдичних атрибутів Скоропадських, у добу Катерини II затвердити не вдалося. Пройшло ще понад сто років, доки це сталося. Заслуга в цьому належить Петрові Скоропадському – батькові майбутнього гетьмана Павла Скоропадського. Не рахуючись із часом та витратами, він провадив генеалогічні дослідження, кілька разів відвідував Санкт-Петербург, зустрічався з імператором Олександром III. Ці зусилля не були марними: справу заслухали у Сенаті, відтак передали на розгляд департаменту герольдії, й 27 березня 1884 р. спеціальною ухвалою рід Скоропадських внесли до шостої родовідної книги Російської імперії. В кінці того ж року цар затвердив проект герба та родового девізу.

Сучасний дослідник Г. Папакін, наголошуючи на унікальності герба Скоропадських, вказує на особливості, які вирізняли його з-поміж геральдичних знаків інших відомих родин. Це був єдиний герб нетитулованого роду, який містив зображення мантиї – атрибута лише монархів, князів, принців та герцогів. Лише князі Варшавські, графи Паскевичі-Ериванські й князі Кочубеї отримали в XIX ст. офіційний дозвіл на використання цього символу в гербі. На геральдичних знаках Скоропадських також зображувалася своєрідна гетьманська шапка, форма якої не повторювалася в жодному з існуючих гербів знаменитих козацьких родів і навіть нащадків останнього гетьмана – Розумовського. Зверненням до козацьких традицій, а також свідченням належності до

когорта гетьманських родів виступають у гербі щит і фігура козака з рушницею, що є рівноправним елементом стрілі, розміщених у другій половині щита. Самі стріли символізують ратну звитягу та військові перемоги, але в гербі Скоропадських вони мають особливе розташування: на таку відзнаку заслужували нащадки воїна, який уславився подвигами на полі бою.

Існує також дещо осучаснений вигляд герба Скоропадських, на якому немає гетьманської шапки, коней та козака, а мантія стилізована під дубове листя. Проте головні родові символи – схрещені стріли й нашоломник із короною – на ньому зображено.

Таким чином, рід Скоропадських із середини XVII ст., увійшовши до числа відомих старшинських родів, поступово інтегрувавшись в українську військово-політичну та культурну еліту, посів у ній своє вагоме місце.

Родовід. Роки кар'єрного зростання

Майбутній гетьман Іван Скоропадський народився 1646 р. у родині Іллі Федоровича Скоропадського. Середньовічні джерела повідомляють більш-менш достовірні відомості про шляхетне походження роду Скоропадських, починаючи від діда майбутнього гетьмана Федора Скоропадського, життя і діяльність якого пов'язані з подіями першої половини XVII ст. Проте серед істориків немає однастайності щодо національної належності роду: одні вважають, що рід є польського шляхетського походження, інші ж твердять про українське старшинське коріння.

Про знатне походження роду Скоропадських засвідчує поданий праправнуком Федора Скоропадського Іваном Михайловичем Скоропадським наприкінці XVIII ст. опис герба роду: «герб же предков его и его самого состоял издревле» з трьох срібних стріл, перев'язаних «золотими шнурками», «с трема по обоим сторонам щита золотими звездами в красном поле с короною на верху и страусинными перьями».

Про діда майбутнього гетьмана – Федора Скоропадського – відомо, що він мав маєтки біля Умані, де його родина оселилася разом з відомими згодом у Гетьманщині родинами Кочубеїв та Лукомських. Згідно з сімейними перека-

зами, він загинув у Жовтоводській битві 1648 р., коли селянсько-козацькі війська під проводом Богдана Хмельницького здобули свою першу визначну перемогу. Але історики не заперечують і не підтверджують цього факту.

Після смерті Федора Скоропадського його син Ілля деякий час мешкав в Умані, мав трьох синів – Івана, Василя і Павла. Про батька майбутнього гетьмана Іллю Скоропадського відомостей також небагато. Дружиною Іллі Скоропадського була одна з представниць знаменитого ще з доби Великого князівства Литовського князівського роду Чарторийських (Чарторижських). Сам Ілля Федорович брав участь у Хмельниччині.

Уже після смерті батька брати Іван та Василь «по причине сильнейшаго нападения от турок и татар на Польшу и того-бочну (Правобережну) Украину, принуждены были, спасая жизнь свою, лишиться не только движимаго и недвижимаго своего имения, с грамотами и дипломами, им жалованными от королей польских, но к усугубленію всего того, лишились и брата своего меньшаго Павла, взятаго тогда татарами в плен» (1674).

Пограбовані, з незначними залишками майна, Іван та Василь змушені були переселитися на лівий берег Дніпра та стати на службу до гетьмана Івана Самойловича (1672—1687). Щоправда, відомий дослідник історії родин «малоросійської» старшини В. Модзалевський пише про перехід на Лівобережну Україну всіх трьох братів, але джерела цьо-

го факту не підтверджують. Згідно джерел, згадки про перебування і службу Павла на Лівобережжі стосуються тільки початку XVIII ст. Такої думки дотримувався і відомий історик Олександр Лазаревський.

Найвірогідніше, що до того часу молодший Скоропадський продовжував залишатися в татарському полоні, в якому пробув близько 30 років. За гетьманування Івана Самойловича Павло, розшуканий якимось козаком, був викуплений братами з неволі 1704 р. Так, у 1715 р., І. Скоропадський згадував, що його брат Павло «при Божой помощи нашим старанием з многолетней неволе бисурменской турецкой есть освобожден».

Уманська трагедія сталася, коли Івану Скоропадському виповнилося 28 років, і не могла не закарбуватися в його пам'яті та не позначитися на його характері. Так, ставши гетьманом, він, за свідченням сучасників, дуже співчутливо ставився до людей, які зазнали кривди від татарських нападників.

Оселившись на Лівобережжі, Іван Скоропадський вступає на службу. Починається його кар'єрне сходження.

У 29 років (1675 р.) він уже військовий канцелярист при гетьманському уряді. І хоча ця посада на той час не дуже значна, однак вона давала можливість частіше бути «на людях», крутитися серед впливових осіб, заводити знайомства з поважними старшинами, представниками духівництва. Саме у цей період на молодого і кмітливого канцеля-

риста звернув увагу гетьман Іван Самойлович. Восени цього самого року він доручає канцеляристові Івану Скоропадському відвезти до Москви важливого листа. У листі гетьман сповіщав московських чиновників про становище козацьких військ і російської армії на чолі з боярином Г. Ромодановським в Україні. Останній тоді протистояв полкам правобережного гетьмана П. Дорошенка.

1676 р. І. Скоропадського підвищують на посаді до старшого військового канцеляриста. І знову, цього разу з братом Василем – підписком Генеральної військової канцелярії, – він їде посланцем до столиці Московії. Старший військовий гетьманський канцелярист Іван, можливо, став свідком «падіння» П. Дорошенка й передачі ним гетьманських «знаків» І. Самойловичу.

У 1678 р. Іван Скоропадський одружився з дочкою чернігівського полкового осавула, а згодом – обозного Никифора Калениченка – Пелагеею. Напередодні весілля майбутній гетьман, один з найбагатших землевласників, мав при собі лише «челядника», четверню коней та криту підводу – «палубець».

Як посаг І. Скоропадський отримав у Чернігові, навпроти церкви Св. Спаса, двір, котрий чомусь йому не сподобався, й він продав його місцевому протопопові Синдаровському. Собі ж у седнівського сотника Полетики купив інший, також у місті, й, спорудивши будинок, почав там мешкати. І. Скоропадський також як посаг одержав у Чернігівському полку

села Полуботки, Півці, за містом кілька ланів і двір з «пивоварним великим котлом».

Як людину освічену і письменну Івана Скоропадського можливо й не без протекції тестя, було призначено на ранг чернігівського полкового писаря. Ця посада була досить помітним щаблем у кар'єрному зростанні майбутнього керманіча Гетьманщини. Як адміністратор І. Скоропадський безпосередньо очолив роботу канцелярії, відав діловодством усього полку. Цей уряд він посідав десять років, аж до 1694 р. Нова посада дозволила Скоропадському придбати деякі великі маєтки, зокрема села Бурівку, Вихвостів і Дроздовичю, купити кілька млинів та окремих «пляців» – земельних ділянок. Один млин, у с Михайлівка, він придбав разом з братом Василем, ще один, в іншому місці, – з тестем. 1685 р.

мешканець Седнівської сотні Леонтій Войтехович продав полковому писарю за 100 талерів (великих срібних високопробних монет вагою до 30 г) «в вечное владение» млин на р. Смяч. Ще через рік Скоропадський придбав у Чернігові, в А. Нетеровича, двір «и под ним земли саженой 10 в ширину и 22 сажени в длину», заплативши за це 600 золотих. 20 листопада 1693 р. П. Довгуля продав йому «пляц» із садом та огорожею за 6 кіп (одна копа – 60 грошів).

За «період писарства» Іван Скоропадський зарекомендував себе людиною тихою, спокійної вдачі, з поміркованими політичними поглядами. Він умів знаходити спільну мову почергово з усіма чернігівськими полковниками,

при яких служив, – Василем Душним-Борковським (1672—1685), Григорієм Самойловичем (1685—1687), Яковом Лизогубом (1687—1698). А це було дуже непросто, враховуючи їхні різні суспільні уподобання.

Як людина здібна, він добре вивчив систему та структуру гетьманського правління. Це було особливо важливим за тих умов.

Однак фортуна, яка так усміхалася швидко простуючому по кар'єрних щаблях канцеляристу, у 1687 р. мало не відвернулася від нього. Скоропадський, як кожен старшина чи козак, повинен був брати участь у всіх військових подіях, які мали пряме чи посереднє відношення до України. Так, він ходив у Чигиринські (1677—1678 рр.) і Кримські (1687 та 1689 рр.) походи. Особливо невдалими виявилися останні два. В травні 1687 р., залишивши рідну домівку, дружину й малолітню доньку Ірину (народилася близько 1679 р.), Іван Скоропадський став безпосереднім учасником рейду півторасоттисячного російсько-українського війська (в тому числі півсотні тисяч козаків з України) під керівництвом боярина Василя Голіцина, фаворита російської цариці Софії Олексіївни, проти Кримського ханства.

Прагнучи перешкодити наступу московсько-українського війська, татари підпалили степ. Велике полум'я та хмари диму, брак підніжного корму для коней змусили об'єднане військо повертатись у червні 1687 р. назад. Невдача коштувала І. Самойловичу гетьманської булави: скористав-

шись з прагнення царського фаворита перекласти провину за невдалий похід на іншого, невдоволена політикою та поведінкою Самойловича козацька старшина зробила його головним винуватцем поразки. Літописець – сучасник тих подій – зазначив з цього приводу: «И так того часу скончался гетманство Івана Самойловича поповича и сынов его, который, на уряді гетманства роков пятнадцать zostавал и місяц».

Від полкового писаря до полковника

Падіння гетьмана І. Самойловича означало для чернігівського полкового писаря І. Скоропадського втрату підтримки найвпливовішої особи Гетьманщини. Та попри це, Скоропадському вдалося утриматися на своїй посаді.

Джерела свідчать, що вже з 1687 р. І. Скоропадського підтримував новопризначений чернігівський полковник Яків Лизогуб, а завдяки протекції останнього – й новообраний гетьман Іван Мазепа. Усі вони були тоді разом в Коломаку, коли влада перейшла від І. Самойловича до І. Мазепа.

1689 р. І. Скоропадський разом зі своїм тестем Никифором Калениченком брав участь у новому Кримському поході, який і на цей раз закінчився невдачею. Російсько-українські війська в складі близько 150 тис. осіб дійшли до Перекопу. Однак упертий опір кримських татар, спека, нестача води, масовий падіж коней і хвороби людей змусили головнокомандувача В. Голіцина припинити бойові дії й повернути своє військо в Лівобережну Україну. Хоча багатьох козаків і старшин охопило тоді глибоке розчарування та невдоволення кримськими походами, для І. Скоропадського вони мали позитивне значення: він здобув значний військовий досвід, який згодом використає, відбиваючи

напади кримчаків, коли стане стародубським полковником, а потім і гетьманом.

Військові походи ніяк не збагатили Скоропадського, не вплинули на його службове становище. І невідомо, як би склалося особисте життя Івана Скоропадського, коли б не звернув на нього свою прихильність гетьман Іван Мазепа. Останній узагалі любив тримати біля себе людей не хитрих і не самотійних у діях, головним чином умілих виконавців власної волі. За клопотанням гетьмана І. Мазепи за участь у походах полковий писар І. Скоропадський отримує грамоту царів Івана та Петра, з підтвердженням прав на маєтки «за ево верные и радетелние службы».

У середині 1693 р. І. Мазепа направляє чернігівського полкового писаря з важливим листом до царя. У листі гетьман інформує царя Петра І про суперечки, які виникли на раді. І звертається до свого сюзерена, щоб той допоміг вирішити це надзвичайно складне питання.

Про успіх дипломатичної місії І. Скоропадського у Москві свідчить той факт, що відразу після повернення додому він був переведений з посади полкового писаря у чин генерального бунчужного. Цим самим гетьман увів І. Скоропадського до еліти тогочасного українського суспільства – вищої військової й цивільної влади на Лівобережжі. На генерального бунчужного покладалися військові справи, адміністративні й судові доручення, зустрічі та супровід послів тощо. За ієрархічним статусом бунчужний прирівнювався до гене-

рального хорунжого. Наприкінці 1693 р. І. Скоропадський серед інших восьми Генеральних старшин отримав від царя подарунок: коштовне сукно, дві пари соболів і 20 крб. (як офіційно зазначалося, за направлення козаків під фортецю Кизикермен, проти Білгородської орди, й захоплення в полон «многих языков»).

Друга половина 90-х рр. XVII ст. стала несприятливою не тільки для Гетьманщини (1695 р., коли посходили посіви хлібів, несподівано вдарили заморозки й знищили більшу частину сходів. 1697 рік був неврожайним, а у 1699-му – спалахнула епідемія чуми), а й для самого Скоропадського. Можливо, 1699 р., під час епідемії, померла дружина І. Скоропадського – Пелагея. Дочка Ірина лише невиразно зазначила: коли мати вийшла заміж у 1678 р., то з чоловіком прожила «з полтредцять лет». Цього ж 1699 р. у І. Скоропадського з його тестем стався маєтковий конфлікт. Він був пов'язаний з тим фактом, що І. Мазепа гетьманським універсалом передав першому право на маєток Н. Калениченка – с Івашкове в Чернігівському полку, «увольняючи оного ж тестя его Никифора, ради его старости и слабости, от войсковой службы, респектом... пана бунчучного войскового енерального Ивана Скоропадского значних и pracowитых при боку нашом услуг», надав йому «ко вспартю и вспоможеню» в «зуполную моц и поссессию». Пізніше це рішення стане предметом посудової тяганини онуків Калениченка: любийцького сотника Івана Савича, значкового товариша Івана, та

полкового осавула Михайла Мокрієвича, які доводитимуть, що с Івашкове має належати саме їм, бо ним І. Скоропадський «завладел собою по своїй власті».

У 1701 р. І. Мазепа призначив І. Скоропадського генеральним осавулом. Формально генеральний осавул вважався за рангом п'ятою особою у старшинській адміністрації (після гетьмана, генеральних обозного, підскарбія та писаря). Він мав наглядати за станом війська й бойового спорядження, правильністю складання козацьких компутів, інколи провадив спеціальні «слідства» щодо зловживань у межах певного регіону, перевіряв права власників на маєтки.

1705 р. гетьман Іван Мазепа, цінуючи дипломатичний талант свого генерального осавула, його вміння залагоджувати досить непрості справи, уміло переконувати співрозмовника, посилає І. Скоропадського з новою місією до царя Петра І, який у той час перебував у Гродно, де мав зустрітися зі своїм союзником у Північній війні – польським королем Августом II Сильним.

Іван Скоропадський, зокрема, доповів царському міністрові Головіну, що козацьке військо як «нестрєєве» краще діє, атакуючи ворога чи при облозі фортеці, чи при захисті обозу, але не в чистому полі. Генеральний осавул доводив: оскільки козацькі коні постійно використовуються у військових походах як тяглова сила, вони стають непридатними до швидкого пересування, уповільнюють дії полків. Він також скаржився на спільників-поляків, через «непосто-

янство» яких одинадцять козацьких загонів під Варшавою не змогли досягти успіху в бойових операціях. На його думку, перебування гетьмана в Польщі значною мірою допомогло Августові II утримати за собою кілька воєводств. І. Скоропадський повністю підтримав прохання свого безпосереднього керманича Мазепи про необхідність кращої координації дій українських і російських військ та про потребу замінити російські полки Неплюєва, «составленные из людей мало ученых и неопытных в военном деле», на тисячу драгунів чи «саксонців».

Незадовго до цього Петро I замислив передати Польщі кілька міст, що стояли на правому березі Дніпра. Тому через Головіна він хотів довідатися про можливу реакцію гетьмана на такий акт. На це І. Мазепа у листі до згаданого царського сановника писав: «Изволили вы желать, чтоб я сообщил вам мое мнение об уступке полякам сей стороны (заднепрской) Украины. Я во всех случаях, как и в нынешнем, полагаюсь на премудрую волю великаго государя; однако ж предполагаю, что много есть препон и трудностей в исполнении сего, о чем подробно вам донесет Генеральный мой есаул Иван Скоропадский, котораго нарочно посылаю ко двору монаршескому».

Посланець мав детальніше розтлумачити таке гетьманське міркування: «Главное же неудобство: близкое в таком случае соседство поляков с запорожцами и Крымом. Вы наверно помните, – звертається далі Мазепа до Головіна, – что в до-

говорах вчного мира Росії с Польшею определено выслать обоюдных комиссаров для окончательного размежеванія на сей стороне Днепра городов: Канева, Черкаска (Черкас. – *Авт.*), Корсуня, Чигирина, Крылова и других, с принадлежащими им землями. Города сіи должны непременно оставаться за великим государем, ибо если они отойдут во владеніе поляков, то, кроме многих других затруднены, все малороссіяне перейдут на сіи сторону Днепра, избегая повинностей, особливо из порубежных полков: Переяславского, Лубенскаго и Миргородскаго, которых жители имеют многіе старинные грунты и угодыя на сей стороне, о чем тому же есаулу приказал я словесно вам донести».

Нині важко з певністю говорити, що вплинуло на царя: чи тогочасні політичні обставини, чи резонні зауваження Мазепи, вміло й переконливо передані І. Скоропадським, але факт залишається фактом – вирішення того питання було відкладено на багато років. А це ще раз засвідчило далекоглядність гетьмана Івана Мазепи, що доручив цю складну місію генеральному осавулу Івану Скоропадському, людині, не позбавленій деяких талантів.

Виконавши доручення гетьмана, генеральний осавул повернувся в Україну. Перебуваючи на цій посаді та, мабуть, користуючись прихильністю гетьмана Мазепи, Скоропадський продовжує дбати про зростання своїх статків, купуючи нові «пляци» та «грунти».

1706 р. відбулося нове кар'єрне зростання Івана Скоро-

падського – він стає стародубським полковником. Ставши першою людиною в полку, він дістає там фактично необмежену владу й величезні пільги. Все керівництво цивільними, духовними, військовими справами Стародубщини відтоді зосереджується в його руках. Не переривав він і тісних зв'язків з гетьманом. Розуміючи, кому він має завдячувати своєю новою посадою, новопризначений полковник дбав про постійне постачання на «кухню реглянтарскую» всілякої звірини. Для цього полковник надав значні привілеї місцевим стрільцям. В універсалі від 11 лютого 1708 р. він наказав мглинському сотникові, городовому отаманові з усім «тамошнім поспільством» стрільців «до жадной тяглости меской не... потягати» і забезпечувати їм «вільну» службу (повинність). Ставши гетьманом, І. Скоропадський підтвердив попередні права «своїх» стрільців.

Паралельно, щоправда, не так успішно, по службі просувався і його брат Василь: у кінці XVII – на початку XVIII ст. той очолював керівництво Березнівської сотні Чернігівського полку.

1708 р. стародубський полковник Іван Скоропадський знову отримує знак особливої довіри гетьмана до нього. Його прізвище стоїть першим у списку старшин, котрих гетьман Іван Мазепа посилає до царя Петра I у лютому 1708 р., щоб розібратися в дуже делікатній справі – справі доносу на володаря гетьманської булави про його «зраду».

Справа полягала у тому, що полтавський житель, «че-

ловек худородный, з жида перехрест», Петро Яценко, підмовлений опозиційно налаштованими старшинами, подав у Москві на Мазепу «зарукою своєю, все лжи превосходящую, скажу», начебто гетьман став цареві «неверен». А незадово перед тим подібний «донос» зробив ще й якийсь чернець. У зв'язку з цим І. Скоропадському «со товарищи» доручалося переконати Петра І у необхідності передати «кривдників» для «слідства» в Київ. Старий гетьман дуже не хотів, «дабы по смерти» про нього «осталася в устах людских мерзкая, проклятого зменническаго имени... память». Місія старшин на чолі з Іваном Скоропадським завершилася вдало, й «непорочність» гетьмана не постраждала. «Клеветникам» же присудили «достойную казнь».

Довірена особа гетьмана І. Мазепи

1708 року ім'я стародубського полковника фігурує ще в одній досить делікатній справі, яка справить неабиякий вплив на його подальшу долю. Це конфлікт між гетьманом Іваном Мазепою та його кумом і генеральним суддею Василем Кочубеєм і колишнім полтавським полковником Іваном Іскрою. Конфлікт, який мав романтичний підтекст.

З Кочубеєм та його родиною – і то, мабуть, з давніх часів у гетьмана були близькі і дружні зв'язки. Так, О. Оглоблин навіть припустив можливість любовного роману між І. Мазепою та Любов'ю Федорівною Кочубей (дружиною генерального судді). Питання про взаємини Мазепи й судихи Любові Кочубей залишаються ще не цілком з'ясованими. Якщо ж погодитись з аргументацією Ф. Уманця, що генеральний суддя писав донос під диктовку своєї дружини, та додати припущення О. Оглоблина про можливий роман між кумою і гетьманом, то французьке прислів'я «шукайте жінку» не раз в історії знаходить своє підтвердження. Кочубеїха була досить доброю та глибоко віруючою жінкою. Сучасники відзначали її величезний вплив на чоловіка. Але якщо було задіто її гідність, то про неї говорили, що вона не зупиниться і перед кулею. А тут... Але це тільки наше припущення, що ревності є рушієм вчинків, які змінюють хід історії...

Романтичне кохання Мазепи з донькою Любові Федорів-

ни Мотрею в 1704 р. утворило прірву між Кочубеями й Мазепою, особливо ж між кумою та кумом, проте й надалі – і не лише про людське око – не переривалися добрі стосунки між ними, гучні бенкети, інтимні бесіди, щирі розмови. Але в оточенні В. Кочубея зростала ворожнеча й ненависть до гетьмана Мазепи, нагромаджувалися всілякі матеріали, чутки, плітки, переказувалися необачні слова Івана Степановича, який міг іноді не критися перед генеральним суддею, хоч і не підпускав уже його до таємних своїх акцій.

У 1704 р. гетьмановій обраниці, дочці генерального судді Василя Кочубея, Мотрі, виповнилося років 18—22. Вікова різниця між ними була вражаючою. Однак ті, хто звинувачує Мазепу в блуді, не враховують одну істотну деталь: гетьман домагався руки дівчини, яка відповідала йому взаємністю. Слід відзначити, що за характеристиками сучасників гетьман виглядав дуже молодод. І тому зрозуміти молододу Кочубеївну неважко: Іван Степанович був для неї уособленням мудрості, шанованою всіма людиною. Ось як описує гетьмана французький посол Жан де Балюз, який зустрічався з ним у 1704 р. в Батурині: «Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, вершник з нього знаменитий». Учасник шведського походу в Україну Густав Адлерфельд побачив гетьмана «у віці 64-х літ, середнього зросту» (у 1708 р. йому насправді було 69 років), він «дуже стрункий, із суворим поглядом, носить вуса на польську мо-

ду, приємної вдачі й дуже захоплює своїми жестами». Інший сучасник-анонім говорив, що «наші очі полонили гетьманові білі руки, тонкі, повні грації, та його горда голова з білими буклями, довгі обвислі вуса, а понад усім цим величність, почуття гідності й суворість, яку злагіднювала елеганція». Навіть у такому віці, як зізналася пані Сенявська французькому послу у Варшаві Францісу Бонаку, старий Мазепа «приваблює легко до себе своїм чаром жінок».

Висока ерудиція, знання мов, вільне цитування мовою оригіналу античних авторів, власних віршів, вишукані аристократичні манери поведінки (здобуті ще при дворі польського короля) не могли не викликати симпатії, а то й захоплення юної дівчини 65-літнім гетьманом. Батьки дівчини, дізнавшись про намір Мазеви одружитися з їхньою дочкою, категорично відмовили йому. Довідавшись про це, Мотря втекла у гетьманський палац. Мазепа, однак, змушений був відіслати її додому.

Попри таку шляхетність закоханого, Кочубеї все ж наробили у гетьманській столиці «гвалту». Любов Федорівна, Мотрина мати, звинуватила гетьмана в тому, що він «знасиловал блудом» її дочку. Дівчина від того була у розпачі. З доносу Василя Кочубея на Мазепу видно, що почуття гетьмана до його дочки він трактував як «чародіяние», від якого вона «возбіситися и бігати, на отца и матеръ плевати». До свого доносу Кочубей додав гетьманові листи до Мотрі, а також власне звинувачення, боцімто Мазепа обіцяв дочці 10 тисяч

червоних золотих, тільки б вона вийшла за нього.

Є різні версії подальшої долі обраниці гетьмана. Перекази про її самотництво на полтавському хуторі Іскри, самогубство (втопилась у батуринському ставку), божевілья, перебування черницею у Пушкарівському монастирі поблизу Полтави – здебільшого літературного, народно-міфологічного походження.

Насправді їй було видано заміж – за гетьманського дворянина Василя Чуйкевича (вважає П. Кропива), а Б. Лепкий – що за Івана Чуйкевича, який був спершу військовим канцеляристом, потім господарем Гадяцького замку, реєнтом Генеральної військової канцелярії (1702), а згодом і генеральним суддею. Дійсно генеральний суддя у 1707 р. оженив свого сина Семена Чуйкевича на одній із дочок Кочубеїв. У «Родоводі дворян Чуйкевичів» зазначається, що це була Мотря, хрещениця Мазепи.

Іван Мазепа неохоче згоджується на весілля Мотрі з Семеном Чуйкевичем, навіть радить генеральному судді зачекати: «Як будем з Ляхами в едности, тогда знайдется твоей дочкі жених... шляхтич, который твоей фортуні доброю будет подпорою». 18 травня 1707 р., на другий день після цієї розмови, Кочубей і Чуйкевичі спішно повінчали дітей.

У 1708 р., як пізніше згадував в одному з документів Семен Чуйкевич, «я, будучи оного Кочубея зятем, за вірність монаршую, в той же справі тяжкую неволю, кайданы и много страдания терпілем от Мазепи, перве в гор. Батурині, потом

– в Білої Церкві, куда також в кайданах и з великою нуждою припроважений билем».

Семен Чуйкевич управляв з 1728 р. разом із Степаном Тарновським генеральною канцелярією, був призначений у числі «искусных и знатных персон» для перекладу «правных книг». Отже, це була людина високоосвічена, авторитетна. У 1730 р., згідно з вибором старшин Ніжинського полку, він стає полковим суддею.

Згодом один із нащадків Кочубеїв у виданих наприкінці ХІХ ст. записках зазначав, що Мотря «зовсім не збожеволіла від кохання до старого Мазепи, а навпаки – вийшла заміж за полковника Чуйкевича». Хоча тут і сплутано посади полковника й полкового судді, все ж вірно передано її подальший вибір. Чи щасливим було сімейне життя Чуйкевичів, не знаємо. Очевидно, ні. З 1733-го по 1736 рік ігуменею Ніжинського жіночого монастиря була Меланія (на думку С. Павленка, це змінене чернече ім'я Мотрі) Чуйкевичівна, яка після тяжкої хвороби померла 20 січня 1736 р. Дуже вірогідно, що це була Мотря.

Любовний роман гетьмана і похресниці вплинув і на долю стародубського полковника. Його прізвище неодноразово фігурувало в перебігу слідства спочатку в Смоленську, куди «вори» «пріехали с тем своим ложным доношением добровольно», а потім і в Москві. З «Доношенія Кочубея государю по статьям» довідуємося, що якимось 11 травня 1707 р., у неділю, до двору Мазепи «рано зъехалися люде, звикле в

пана гетьмана бувалиї». Туди ж, нібито несподівано, без за-
прошення, заїхав у справах і боярин І. Мусін-Пушкін. Після
«службы божественной пенія... и по скончени обеда» Ма-
зепи майже всіх гостей відпустив, а залишив В. Кочубея й
І. Скоропадського. Далі, зі слів Генерального судді, було та-
ке: гетьман радів, сміявся, пив спиртне з приводу того, що
поляки «ратных великого государя людей в городах рубежа
Литовского вистинали», бо сподівався, що вся Литва висту-
пить проти Московії, а це буде на користь Україні. Тільки
«на завтрее, в понеделок, господин Шкорупадскій отпущен
зостал до дому свого, в Чернегов».

10 жовтня 1707 р., в п'ятницю ввечері, всі двері гетьмансь-
кого будинку в Києві було замкнено, й ніхто із сторонніх не
міг туди підступитися. Всередині ж оселі нібито сиділи «па-
нові полковники, а дело у их такое, же читают Пакта Комис-
сії Гадяцкое, а тая Комиссія чинилася войску Запорожско-
му з ляхами за гетьмана Виговського, в измену его» (1658). В.
Кочубей доводив на слідстві: «И есть ли ж бы теперь не бы-
ло о измене намерения, то для чего б тую Комиссию, за Ви-
говского учиненную, зисковати и читати в блазньство слуша-
ющим?»

Ще виразніше перед полковниками щодо своїх політич-
них намірів І. Мазепа висловився 31 червня 1706 р., під час
застольної розмови у помешканні В. Кочубея. Генеральний
суддя запевняв: тоді гетьман був «зо всеми особами». Це –
рік призначення І. Скоропадського полковником.

А Мазепа нібито говорив таке: «... Я живу, ніколи не маючи повної надії своєї цілості, завжди небезпечен, жду як вол обуха». Він позитивно оцінював діяльність попередників – І. Виговського й І. Брюховецького, які «хотели, и зачали были з тоє неволе вибиватися, але злые люди им в том перешкодили» (один із них полтавський полковник М. Пушкар), жалів, що не може дійти згоди з кримським ханом про взаємодію.

Сучасні дослідники вважають, що до всіх цих свідчень слід ставитися дуже обережно, бо вийшли вони з вуст упередженої людини, та ще й під загрозою жорстоких покарань. І хоча від більшості звинувачень «у зраді» гетьмана В. Кочубей та І. Іскра майже відразу відмовилися, але це не завадило відбутися трагічному кінцю цієї драми: 14 липня 1708 р. у Борщагівці В. Кочубея та І. Іскру стратили.

Дослідники стверджують також, що Кочубей та Іскра стали жертвами старшинської опозиції, що прагнула усунути нерішучого, пасивного, інертного, на їхню думку, промосковськи налаштованого Мазепу з гетьманства і взяти курс на здобуття Гетьманщині більш вільного, самостійного статусу. Місія ж написання доносу у 1707 р. лягла на генерального суддю Василя Кочубея як на людину, яка тримала образу на Мазепу за доньку, за обмеження майнових інтересів родини (погром слобід).

Отож, гетьман І. Мазепа, доручивши справу свого захисту найдовіренішій людині з кола наближених Івану Ско-

ропадському, вчинив досить обачливо та стратегічно вірно. Скоропадський успішно впорався з покладеним на нього завданням. Аргументи стародубського полковника, висловлені царю Петру I, спростували здогади, припущення та оцінки донощиків.

Але у цей період не тільки «Кочубеєва справа» попсувала крові стародубському полковнику, а й те, що у травні 1708 р. у Скоропадського зовсім несподівано з'явився «конкурент» – полковник Іван Черниш (Чарниш), який кілька разів приїздив до Москви, в Посольський приказ, і спочатку від імені гетьмана, а далі й «мимо» нього, «домагался полковництва стародубського».

Та полковникова вірність була оцінена патроном. З цього приводу І. Мазепа тричі письмово звертається до графа Г. Головкина з проханням не йняти цій людині віри. Переконавшись, що полковництво йому, як мовиться, не світить, Черниш обмовив не тільки гетьмана, Головкина та «пана таємного секретаря», а й «всевал многія плевелы о имени монаршеском, и иные многіе непристойности к возмущению народа мало-россійскаго».

Антимосковське повстання І. Мазепи та І. Скоропадський

З доносу Кочубея видно, що І. Скоропадський належав до наближених гетьмана. Багато ж дослідників не вважають Скоропадського мазепинцем, бо, як зазначає С. Зеркаль, він у критичний момент не послухав І. Мазепу «і на приказ царя Петра І поспішав до Глухова».

Але ситуація виглядала дещо іншим чином. І. Мазепа лише 30 жовтня 1708 р. з Дігтярівки, що під Новгород-Сіверським, надіслав стародубському полковнику І. Скоропадському листа, в якому виклав причини переходу під шведську протекцію, просив потіснити росіян з міста: «...Яко естесь правдивий отчизны своей сын, берись до единого с нами согласія і для сполной отчизны своей оборони, старайся всеми способами, по данному себе от Бога разуму и искусству, Московское войско из Стародуба искоренить. А если бы ваша милость, для искорененія того московского гарнизона, в Стародубе находящагося, силы и способу не имел, тогда советуем вашей милости оттуда уходитъ и к нам в Батурин поспешать, чтоб не попасть в московскія руки».

Та цей лист, який віз Тимофій Полугер, був перехоплений росіянами.

Ще 27—28 жовтня 1708 р. у Стародуб були направлені

один за одним три царські укази, які, безперечно, привели у готовність московський гарнізон. Стародубська старшина, не маючи звісток від гетьмана, почала слухняно виконувати царські розпорядження. І. Скоропадський за наказом царя прибув у Субочево. Отже, як стверджує В. Дрожжін, чимало козацьких офіцерів не встигли зорієнтуватися в ситуації. Саме в такому становищі, мабуть, перебував і стародубський полковник І. Скоропадський.

До речі, ще раніше йому був підпорядкований надісланий І. Мазепою на підмогу Чернігівський полк. Під його зверхність гетьман також відправив козаків Ніжинського та Переяславського полків. Зрозуміло, царські урядовці оперативно нейтралізували командування Стародубського, Чернігівського, Ніжинського та Переяславського полків, і воно, не посвячене в плани старшини, що пішла з І. Мазепою, не було мобілізоване на повстання.

Про те, що стародубський полковник та його близькі співчутливо ставилися до мазепинців, свідчить промовистий документ – донос Данила Забіли. «Маркович (Андрій) с сестрою своєю гетьманшею Скоропадскою держали мене под караулом... – писав він, – во время змены Мазепы, за изменника Мазепу, что я его проклинал и говорил, что Бог поможет нашему императору, что одолеет шведа, а Мазепа проклятый пропав, имя его вовеки пропало, за что он, Маркович, оскорбился великим гневом, мовячи: «Что тебе до того и проклятим за что ты зовешь Мазепу? Як Мазепа выигра-

ет, где ты поденишься? – отее тебе смерть кортить!..» Потому вышла гетманша Скоропадская з комнаты, в Глухове, и видя, же я спорусь з А. Маркевичем, тож оскорбилася на мене и говорила подобние слова многие, которых не могу вспомнить; токмо сие мне в память, же казала: «Мы и гетманству сему не рады, що еще Мазепа – в живых гетман и никто не силен у его булаву взять и скинути з гетманства, а мы з нужды хоть взяли (гетманство), то нам сие прощено будет. А ты, хотя и мудрый человек, а проклинаешь Мазепу напрасно...»

Стольник О. Дашков, ще не знаючи про підсумки виборів 6—12 листопада 1708 р. у Глухові, застерігав Г. Головина: «Ежели оберут гетманом Скуропацкого, надобно иметь и на него око, понеже он есть крефтура Мазепина: он его возтавил и обогатил». Знали про згадане і в дипломатичних колах. Так, французський посол у Стокгольмі Кампредон доповідав міністрові закордонних справ де Торсі 11 січня 1709 р., що «Скуропадський... є особистий приятель Мазепа».

Опинившись з великою частиною козацького контингенту у розташуванні переважаючих сил російської армії, стародубський полковник змушений був підкоритися силі, царській режисурі виборів.

Падіння Батурина, поразки Карла XII не додали йому й тим, хто волею долі опинився у ставці Петра I, ентузіазму шукати зв'язку з мазепинцями. Вони мимоволі стали маріонетками у царській політичній грі.

Обрання на гетьманство

1 листопада 1708 р. цар видав населенню всього Війська Запорозького, тобто Української держави, «Маніфест», яким дозволяв обрати нового гетьмана замість «изменившого Росії», та обіцяв підтвердити всі попередні права й привілеї. Причому вкотре наголошувалося, щоб вибори відбулися терміново «из верных, знатных и искусных особ вольными гласы, по правам своим». Цього ж дня в слободу Богданівка (Ніжинський полк), де тоді перебував Петро І «в обозі», прибули старшини, які не пішли за І. Мазепою, – І. Скоропадський, полковники чернігівський П. Полуботок, переяславський С. Томара (Тамара), наказний ніжинський Л. Журавовський, сотники, «знатне товариство» і рядові козаки. Всі вони подалися до Глухова у супроводі Білозерського драгунського полку, який мав убезпечити проведення важливого державного заходу від «препинанія... вора и изменника». До міста вони прибули 3 листопада 1708 р., а 4 листопада до Глухова прибув й І. Скоропадський. Їх зустрів місцевий сотник О. Туранський з козаками.

Напередодні виборів нового гетьмана князь Г. Долгоруков провів зі старшинами попередню нараду «в интересах царского величества» й «целости Малороссійскаго краю». Князеві передали списки старшин і козаків із зазначенням, від яких полків вони прибули на елекцію. Тоді ж учасникам «на-

ради» було зачитано грамоту Петра I щодо виборів.

Увечері 5 листопада 1708 р. ближній боярин знову провів розмови з полковниками, але цього разу поодиночі. Не виключено, що персональні розмови І. Долгорукого завершувалися підказкою, кого волів би бачити цар на посаді гетьмана. Так, коли І. Мазепа ще у Борзні вдавав із себе смертельно хворого, цар подумав про його наступника. У листі до графа Г. Головина орієнтовно від 20 жовтня 1708 р. цар писав: «Сегодня получил я ведомость от г. князя Меншикова, что гетмана к прежней ево болезни припала апелепсия... ежели воля Божия какая с оным определитца, чтоб не мешкав, другою, для чего нехудо, чтоб Скуропацкой недалеко был». Особистість старого І. Скоропадського його влаштовувала насамперед тим, що стародубський полковник мав м'який, нерішучий характер, нічим особливим не виділявся зпоміж старшини, а відтак став би «ручним», надійним його підлеглим.

Старшина ще раз поклялася, що зробить усе без затримки й так, як потрібно монархові. Вибори призначили на наступний день, домовившись зустрітися всім у соборній церкві міста.

5 листопада 1708 р. до Глухова приїхав цар й призначив дату елекції. Про що згодом, передаючи родинні перекази, заявляли нащадки майбутнього гетьмана: що їхній предок «в присутствии императора Петра Великого в Глухове был избран от всех чинов гетманом».

Перед виборами гетьмана 6 листопада 1708 р. відбулася церемонія позбавлення Мазепи гетьманства. На базарну площу було скликано місцевий люд, старшин. Усі роздивлялись ляльку, яка нагадувала Мазепу. На ній була Андріївська стрічка. Детальний опис зганьблення гетьмана зустрічаємо в листі свідка і виконавця цього діяння канцлера Г. Головкина до П. Толстого: «В начале ево диплом от его царского величества изодран и от его светлости князя Меншикова и от меня, аки обер-комергера, и обоих нас того ордина святого Андрея кавалеров, во образ Мазепи, от его царского величества ему наперед сего всемилостивейше данной орден снят, которого он чрез изменнические свои поступки себя ныне недостойным сочинил». Тобто І. Мазепа був позбавлений жалуваних грамот на гетьманський уряд та найвищої нагороди – ордена Святого Апостола Андрія Первозванного, яким, до речі, після його заснування, був нагороджений у 1700 р. другим. Тоді з Батурина гетьман надіслав подяку Петру І, в якій запевняв царя, що поки «последней капли крови в теле моем станет, служить вам Великому Государю буду всецелою верностию и непременною подданским всесердечнаго всегда радения повиновением. При сем и вручаю мя премилосердною Монаршей милости».

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.